

Särä ja sääriä

Lönnrotin sanakirjassa mainittuun substantiiviin *särä* 'mindre tråg, som vid rökning af kött nyttjas till uppfångande af det neddrypande flottet' on Y. H. TOIVONEN rinnastanut syrjäänin sanan *saran*, joka Wichmannin mukaan on '1,5—2 Arschin langer Holztrog, an beiden Enden offen'; tällaista kaukaloa on käytetty apuneuvona verkkokalastuksessa ja myös marjoja puhdistettaessa (FUF XXVIII s. 91). Yhdistelmää voidaan äänteellisesti perustella, kuten Toivonen on tehnytkin, mutta täysin vakuuttava se ei ole. Ims. taholla *särällä* on kaukalon merkitys suhteellisen suppealla alueella, eikä se sielläkään ole samanlainen kaukalon yleisnimi kuin ovat sen seuralaisina esiintyvät *allas* ja *kaukalo*. Ims. kielissä ulkopuolella suomen *särän* merkitykset poikkeavat vielä enemmän syrjääniläisestä, sikäli kuin sana niissä tavataan.

Kaikki *särää* koskevat tiedonannot osoittavat yhtäpitävästi, että se on tarkoittanut pitkulaista paistamisastiaa; sellaista rasvankokoamisastiaa, josta on maininta Lönnrotin sanakirjassa, ei ainakaan nykyisin sanota säräksi. *Särän* levinneisyysalue käsitti 1930-luvulla Viipurin läänin länsiosan; ääripitäjiä idässä olivat Ruokolahti, Kirvu, Räisälä ja Käkisalmi. Alueeseen liittyi välittömästi Pohjois-Inkeri ja edelleen Keski-Inkeri. Sanan levinneisyys ei kuitenkaan ollut aivan aukoton; niinpä se näyttää olleen vieras Kymenlaakson murteille Kouvolan eteläpuolella sekä Viipurin eteläpuoliselle rantamurteelle.

Sineellisesti voidaan särät jakaa kahteen ryhmään. Suomen puolella ovat olleet käytännössä enimmäkseen puukaukaloa muistuttavat särät, Inkerissä ja siihen liittyvässä Karjalan kannaksen kaakkoisosassa (Rautu, Sakkola) särät on valmistettu pellistä, ja ne ovat olleet suunnilleen samanlaisia kuin reunalliset vehnäspellit. Molemmille on yhteistä, että niitä on käytetty paistamiseen, puista vain lihan, peltitekoista myös piirakoiden, jopa vehnäleivänkin. Muunlaisista astioista ei nimitystä ole tietävästi käytetty. Mutta *särä* esiintyy lisäksi konneksiossa »syödä särää», millä tarkoitetaan särässä paistetun lihan ja paistuessa muodostuneen kastikkeen syömistä suoraan särästä. Tämä ei ollut tavallista, koska särää tarvittiin suhteellisen harvoin, siinä kun voitiin paistaa kerrallaan suuri erä lihaa vastaista tarvetta varten, jopa kokonainen nautan jalka.

Substantiivi *särä* on kantasanana myös seuraavissa verbijohdoksissa: (Lönnr.) *särätä* 2 'skira', s. voita = skira smör | *säräyttää* 'paistaa, käristää': *Säräyttäv vuav vähä lihho, syyvään sillään sipattina*. Kiihtelysv. | *säryyttää* 'käristää

paistinpannussa tai padassa lihaa': *Nuapur särriytti sirupaistii*. Kontiol. | *Särriyettääl lammaslihhoohis sopaks*. Kiihtelysv. | *särriyöspäisti* 'paistinpannussa tai padassa ruskistettu liha' Kiihtelysv. | *särriytyä* 'paistua': *Se pañ äika vahvasti sitä läskii särriyymmään*. Kiihtelysv. Kaikki näitä sanoja koskevat tiedot ovat Pohjois-Karjalasta. Koska geminaatta-*rr* on Kiihtelysv:n murteessa merkitty säännöllisesti lyhytalkuiseksi, on lähtökohdaksi asetettava yksinäis-*r*:n sisältävä *särä*.

Vepsässä tavataan *särä* ainakin yhdyssanassa *särähaug* 'lömmupakk', sm. 'pärepölkky' (LVHA II). *Särä*-sananjohdoksille *särähtez* ja *säres* on käyttöyhteydestä päätellen merkitys 'polttopäre' tunnusomainen. Otettakoon esimerkiksi pari arvoitusta: *vouktan söb, a mustan situb = lämmoi paap särähtes*. (Korbal) | *vouktan söb, mustou situb = säres*. (Šimgärv) (SUST LXX s. 129 ja 136). Virossa on Kettusen Virolais-suomalaisen sanakirjan mukaan *sära* 'hohde, loiste', *särada* 'hohtaa, loistaa'. Sanan käytöstä saamme esimerkin Fr. Fählmannin tarinasta »Emajõe sündimine»: »Vanataat oli maailma loonud ja selle üle sinise taevatelgi välja laotanud hiilgavate tähtedega ja särava päikesega.» Mainitun verbin rinnalla on virossa myös *sirada* ja *sõrada* ($\bar{o} < a?$); viimeksi mainitun Kettunen on suomentanut 'loistaa, kimmeltää'.

Yhteisenä piirteenä kaikille edellä esitetyille sanoille on, että niiden merkitykseen liittyy tavalla tai toisella paistaminen; polttopärekin »paistaa» (= loistaa), silloin kun se palaa.

Puheena olleisiin sanoihin liittyvät merkityksensä ja äänneasunsa puolesta läheisesti inkeriläismurteiden *sääriä* 'paistaa' ja *säärytä* 'paistua': *Myö riehtilälisen ku säärimä* (kaloja), *nii hyvä on syvä*. Tyrö | *Siärityi tarttului*, paistettuja perunoita. Tuuteri | *Kulkunalukset otettii pois, pestii pantii sääryhymmää riehtilälle*. Tyrö. Myös kahvipapujen paahtaminen on Tyrön murteessa säärimistä.

Itäkarjalaisen murrealueen pohjoisosassa on takavokaalinen *saaria*, jolla on sama merkitys kuin Inkerin suomalaismurteiden *sääriä*-sanalla: *soatie* 'paistaa pannussa' Uhtua | *Kalua suarittih murkinakši*. Vuokkin. Mutta etelämpää tapaamme taas hieman poikkeavia muotoja, nim. soinnillisella sibilantilla alkavia: *Ildažeksi tapa miula kana da žoari*, paista. Paatene | *Lihoa, kaloa, kaufie* (= kahvia) *žoaritah*. Suojärvi | *Egläi minä žuarin kalua*. Salmi | *žuarie* 'paistaa'. Tverin I. Sama kanta esiintyy 'paistia' tarkoittavassa substantiivissa, jonka murremuodot äänteellisesti rinnastuvat edellisiin: *soarentša*. Uhtua | *žoarentša*. Suojärvi | *žuarentša*. Tverin I. Aunuksenlinnassa sanalla on merkitys 'kahvinpaahtin': *žuarentšan köfeidu žuaritah*. Eteläkarjalaisella verbillä on tarkka vastine lyydissä ja vepsässä. Lyydi (LMSK) *žuarida* 'paistaa (kalaa, lihaa); kaltata (sikkaa); paahtaa (aurinko)', *päiv žuariu* 'helteesti paistaa, paahtaa' | vepsä (LVHA I) *žatda* (*žat-* < *žäri-*), esim. *tšomat keitten i žatden* 'häd keetes ja küpsetades'.

Edellisessä kappaleessa mainittujen ims. sanojen originaali on ilmeisesti venäjän *жарумъ* 'paistaa (lihaa ym.); paahtaa, lämmittää kuumaksi' (Kijanen). Inkeriläismurteiden *sääriä* on vietävä samaan yhteyteen, joskaan se etuvokaalisena ei ole täysin odotusta vastaava. Mutta onhan myös kuten tunnettua *sääli* etuvokaalinen, vaikka sen venäl. originaali on takavokaalinen (*жаль*).¹

Vaikeampi on ratkaista kysymys, ovatko suomen *särä* 'paistinkouru', vepsän *särä* '(poltto)päre' ja viron *sära* 'hohde, loiste' myös venäläisiä lainoja. Onomatopoeettiseen verbiin *säristä* 'skrällä, skallra, skramla' (Lönnr.) ne eivät tunnu oikein luontevasti liittyvän. Kun pidetään silmällä sanojen käsitteissäilystä, voidaan todeta, että särisemisellä, särinällä ei ole siinä mitään merkittävää osuutta. Jos *särä* etymologisesti rinnastetaan em. varmoihin lainasanoihin, niin on aluksi todettava, että ainakin vepsän *särä* kuuluu vanhempaan kerrostumaan kuin *žarđa*. Kantasuomalaiseen aikaan palautuvana ei lainaa silti välttämättä tarvitse pitää. Äänteellisesti on *särää* lähinnä nykyvenäjän *жар* 'kuumuus, helle; kuume; hiillos; puna, hehku; kipakka, pölly'; *поддать жару* 'lyödä löylyä'; *нагнуть кому жару* 'antaa jklle aika pöllyä' (Kijanen). Suursaaren murteen *särü* 'selkäsauna' liittyy viimeksi mainittuun merkitykseen. Johdoksella *жариво* on merkitys 'paistiliha'. Lyhyt vokaali tavataan eräissä muissakin samasta pesyeestä omaksutuissa ims. lainoissa: Salmi (SMSK I) *žarkko* 'kuuma', *žarkkoi* 'kuumuus; paisti', lyydi *žarkki* 'paisti'. Varmasti venäläisperäisessä viron murreosanassa *särkkä* 'kuuma' esiintyy sitä paitsi l. tavussa lyhyt *ä* kuten *särä* -sanassa. Rinnakkaistapauksena mainittakoon vielä, että suomen murteissa on sekä *paaru* että *paru* (merkitys mm. 'höyry'), jotka edellyttävät samaa venäläistä originaalia *пар*.

Mutta *ä*:n selittämiseksi on toinenkin mahdollisuus. Vanhoissa lainoissa on kuten tiedetään slaavilaisen originaalin *e*:n vastineena tavallisesti *ä*. VASMER mainitsee etymol. sanakirjassaan *žar* -sanana ablaut-asteena kirkkoslaavin *žeravъ* 'candens'. Nykyvenäjistä sana puuttuu, mutta muinaisvenäjässä se vielä tunnettiin: *жепаръ* 'brennend, glühend'. Vasmer esittää sanalle vastineet myös eräistä muista slaavil. kielistä: tsekin *žeravý* 'voll Glut', serbokroaatin *žerāv* 'glühende Kohle', sloveenin *žerāvica* 'Sodbrennen'.

Jos lähtökohdaksi asetetaan se merkitys, mikä venäjän *жар* -sanalla nykyään on, niin sanonnassa »syödä särää» vanha merkitys on vielä selvästi tuntuissa; kuten edellä olen huomauttanut, särän syömisestä puhutaan vain

¹ J. MÄGISTE on huomauttanut siitä, että ims. taholla on venäläisen originaalin *a* voitu substituoida *ä*:llä, jos edellä on *ž* tai *š*; esim. sm:n murt. (Suursaari) *särü* 'selkäsauna' ? < ven. жар, (Lavans.) *säiniikka* < чайник, viron (setu) *tsäi* 'tee' < чай, *tsässon* '(kiriku) kabel' < часовня, (Maarja-Magd.) *särkkä* 'kuum' < жарко, жаркий. — Suomen murteissa laaja-alainen »aurinko (päivä) sääriä», jonka Mägiste samassa yhteydessä (EK XI s. 135) rinnastaa venäjän verbiin жарить, selittyä ehkä luontevammin pitämällä lähtökohdana omaperäistä *sääri*-sanaa.

silloin, kun paistamiskaukalo (särä) vedetään ulos kuumasta uunista ja perhe asettuu sen ympärille pistämään leipäpalaa kastikkeeseen ja syömään lihan kanssa kypsytettyjä perunoita, mahdollisesti kuumaa paistiakin. Esimerkiksi rinnakkaiskehityksestä 'paisti' > 'paistamisastia' sopii jo edellä mainittu *Łoarenttša*, jolla on itäkarjalaisissa murteissa yleisesti merkitys 'paisti', mutta Aunuksenlinnan murteessa 'kahvinpaahdin'.

VEIKKO RUOPPILA

Le finnois särä et sääriä

Le finnois *särä*, qui désigne un instrument en forme d'auge, utilisé pour la cuisson des aliments, a été rapproché jusqu'ici du zyriane *saran* 'auge en bois, longue de 1,5 à 2 archines (1 a. = 0,71 m.), ouverte aux deux extrémités' (Y. H. Toivonen, FUF 28 p. 91). L'auteur fait tout d'abord remarquer que le mot *särä* n'est connu que dans les patois du sud-est de la Finlande ainsi que dans les patois finnois de l'Ingrie, et que l'homonyme vepse et estonien de celui-ci ne peut être expliqué d'une manière satisfaisante en partant de la signification originale 'auge', puis il propose sa propre hypothèse d'explication.

Comme dérivés du mot *särä* on a dans le patois carélien de Joensuu *säräyttää* 'cuire' (trans.), *säräyttää* id., *säräytyä* 'subir la cuisson'. En vepse, le mot est trouvé comme première partie du mot composé *särähaug* 'bûche dont on arrache des éclats servant à allumer un feu, etc.' ainsi que dans les dérivés *särähtez* et *säres* 'éclat de bois pour le feu', en estonien, on a *sära* (< *särä*) 'éclat, qualité de ce qui est brillant', *särada* 'briller, jeter un éclat'. Ces mots ont ceci de commun que leur signification se rattache de manière ou d'autre à la luminosité, à un éclat de lumière accompagné d'une émission de chaleur.

Les mots des patois de l'Ingrie *sääriä* 'cuire' (par ex. de la viande, du poisson) et *säärytä* 'subir l'effet de la cuisson' se ratta-

chent de près aux mots présentés ci-dessus pour ce qui est de leur phonétisme et de leur signification. Dans le groupe septentrional des patois de la Carélie orientale, au-delà de la frontière de la Finlande, le verbe désignant la cuisson a un vocalisme postérieur: *soafie* (< *säria*). Par contre, dans la partie méridionale du domaine dialectal, on trouve *Łuafie* (< *Łäria*), ayant une chuintante sonore à son début. Ce dernier est nettement un mot d'emprunt russe: жарить 'cuire (de la viande, etc.), rôtir, chauffer'. On s'explique la chuintante sourde du groupe septentrional par le fait que le système phonologique du dialecte ne possède pas de chuintantes sonores. Le *sääriä* des patois de l'Ingrie appartient certainement au même groupe, quoique la voyelle antérieure correspondant à la voyelle postérieure de l'original ne soit pas entièrement conforme à ce qui pourrait être attendu.

La forme *särä*, ayant une voyelle antérieure brève, appartient, comme mot d'emprunt, à une époque antérieure, car, en vepse, on a à la place du russe (ž), un ž dans les emprunts de date récente. Comme étymon de *särä* on pourrait supposer soit le russe жар, 'chaleur, temps chaud; brasier; rougeur, éclat' soit le slavon d'Eglise et ancien russe *žerav*, 'brûlant, chauffé à blanc', qui représente un degré apophonique du premier.

VEIKKO RUOPPILA